

З.Н.Жуынтаева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Детерминанттардың тарихи ескерткіштердегі сипаты**

Мақалада толымсыз сөйлемдердің мәтіндегі орны, детерминаторлардың сипаттамасы, қазіргі қазақ тіліндегі толымсыз сөйлемдердің түрлері қарастырылды. Автор мәліметтерді тарихи жазба ескерткіштердің негізінде толымсыз сөйлемдердің байланысын детерминаторлардың құбылыстарынсыз басқа контекстік жағынан сипаттады. Сондай-ақ теориялық сұрақтар теориялық мәтін ретінде сөйлемдердің саралануы тарихи жазба ескерткіштердің қазіргі қазақ тілімен байланысы негізінде қарастырылды.

Кілтті сөздер: сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері, бағыныңқы мүше, субстантивтенген, грамматикалық, коммуникат, толымды, толымсыз сөйлемдер, мәтін.

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшесінің бірі — пысықтауыш. Ол да, анықтауыш сияқты, басқа сөздің, әйтеуір бір сапасын, ерекше белгілерін білдіру үшін жұмсалатын бағыныңқы мүше. Солай болғандықтан, пысықтауыш анықтауышқа ұқсас. Дегенмен, ол екеуінің елеулі айырмашылығы бар: анықтауыш заттық ұғымы бар сөздердің — зат есімдердің, субстантивтенген басқа есімдердің әр алуан сапасын, меншіктілік-тәндік қатынасын білдіру үшін жұмсалса, пысықтауыш, негізінде, заттың қимылдық сапасының сапасын, белгісін білдіреді [1].

Үнемдеу заңы адамға өз ойын көп сөйлемей-ақ, өз уақытын үнемдеу мақсатында аз ғана сөзбен білдіруге себепкер болады. Ал мұның өзі белгілі бір ойды білдіру үшін керекті сөйлем мүшелерінің сөйлем құрамында түгел болмауына әкеп соқтырады. Осыдан сөйлемнің грамматикалық жақтан толымсыздығы туындайды. Бірақ бұл құбылыс бір тілде сөйлеуші әлеуметтік жағынан, аялық білімі деңгейлес коммуниканттардың арасында ойды жеткізу мен қабылдауда қиыншылық немесе түсініксіздік тудыра қоймайды. Сондықтан тілімізде коммуникациялық жағдайдың орнына қарай, толымды да, толымсыз да сөйлемдер қолданыла береді.

Толымсыз сөйлемдердің тілде өзіндік ерекше қызмет атқаратыны белгілі. Сөйлемнің толымсыз түрде жұмсалыуы оның грамматикалық белсенділігін төмендетпейді, сондай-ақ кемшілігі бар сөйлем деуге де мүмкіндік бермейді. Толымсыз сөйлемдер кез келген жағдайда толыққанды сөйлем ретінде керекті хабарды үнемді әрі дәл жеткізіп және өздерінің коммуникативтік қызметін еш толықтырусыз, түсіп қалған мүшелерін қалпына келтірмей-ақ атқара береді.

Ал толымсыз сөйлемдердің толымсыздығы бас мүшесінің ғана емес, кез келген мүшесінің түсірілуінен де көрінеді, сондай-ақ сөйлем мүшесінің түсірілуі контекстке, жағдаятқа және стильдік мақсаттарға байланысты болады.

Берілген ойымызды дәлелдеу үшін, алдымен, тіл білімінде, қазақ тіл білімінде мәтінге берілген анықтамаларды, негізгі белгілерін көрсете кетейік.

Сөйлем толымсыздығын анықтау факторлары жайлы А.М.Пешковский мынадай екі факторды атап көрсетеді:

- 1) сөйлеу сәтіндегі сөздердің өзара байланысы, яғни контекстің болуы;
- 2) сөйлеу әрекетінде сөздердің басқа нақты көріністермен алмастырылуы [2; 35].

Б.Шалабай «мәтін» ұғымына анықтаманы былайша береді: «Мәтін (текст) латынша — *байланысу, бірігу* — тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстығы негізінде түзілген ізбе-ізділігі. Мәтіннің құрылымы мына талаптарға жауап бергенде ғана жүзеге асады: сыртқы тұлғалық байланыстарға, белгілі бір ішкі мағынаға (мазмұнға) және дер кезінде қабылдана алу мүмкіншіліктеріне ие болуы, қарым-қатынас жасауды іске асыру т.б. Мәтіндегі тілдік тұлғаларды байланыстырушы құралдарға қосымшалар, қыстырмалар, қайталаулар, сөздердің орын тәртібі, интонация, есімдіктер т.б. жатады.

Мәтін — сөйлеу процесінің жемісі. Ол тілді жүйелі қолданудың барысында ғана пайда болады. Мәтін — жазудың шығуымен байланысты қалыптасып жетілген және әрі қарай дамып отыратын тілдік құрылым. Мәтіннің негізгі категорияларына хабарлау, қосымша хабар (подтекст) біртұтастығы, уақыт бірлігі, модальдық т.б. жатады [3].

Мысалы: *Тәкежан Абайға қарап мақтана күлді. Өзінің жігіт болып қаршығаға құс ілдіретінін Абайға әрқашан бұлдаушы еді. Оны әлі де өзінің шерігіне де татымайтын: бос, болбыр бала көретін. Үйткені, Тәкежан осы жазда қайнына да барып келді. Өзінің жігіт-желең жолдастары да бар. Қазірде, түн сайын қыз аңдып, ауыл-ауылды шулатып та жүреді. Абай ондайдың біріне де жараған жоқ* (М.Ә.). Осы мәтіннен іс-әрекеттің Тәкежанға ғана қатысы оны біртұтас етіп, бір уақытта болған оқиғаны суреттеп хабарлауы аңғарылады. Мұндағы ойлар тізбектеліп, оларды есімдіктер (өзінің) және қайталаулар (Абайға) байланыстырған.

Мәтінді прагматикалық аспектіде қарастырған З.Ш.Ерназарова оған мынадай анықтама береді: «Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлесімдер тізбегін» айтамыз. Тілдің иерархиялық құрылымында мәтін семантика-синтаксистік құрылым ретінде жоғары деңгей болып есептеледі. Ал сөйлеу бірлігі ретінде мәтін сөйлесіммен салыстырғанда, бүтіндік сипатқа ие. Ол ортақ мақсаттағы бірнеше сөйлесім тізбегі болуы мүмкін [4].

Ж.Т.Қайшығұлова мәтінді сөзжұмсам тұрғысынан қарастырады: «Мәтін, біріншіден, кез келген сөйлемдердің кездейсоқ жиынтығы емес. Мәтін — мағыналық-логикалық, формальдық-грамматикалық жақтан ұйымдасқан сөзжұмсам бірлігі» [5].

Сонымен, жоғарыдағы анықтамаларды тұжырымдай келе, мәтінге мынадай анықтама беруге болады: Мәтін дегеніміз — құрылымы және білдіретін мазмұны тұрғысынан алғанда тұтас, ауызша немесе жазбаша түрдегі кез келген сөзжұмсам бірлігі.

Сөйлемдердің бір қасиеті мәтін арасын байланыстырушылық болып табылады. Оның ішінде толымсыз сөйлемдердің осындай қызметі зор. Сөйлемнің барлық мүшесі контекст пен ситуацияға байланысты толымсыздыққа ұшырайды.

Пысықтауышсыз толымсыз сөйлемдерді айтқанда, қазіргі синтаксиспен салыстырсақ, детерминативті пысықтауыштарға тоқталмасқа болмайды.

Лингвистикалық түсіндірме сөздікте детерминантқа мынадай анықтама берілген: «Детерминант — сөйлемнің басқа мүшесімен байланысы жоқ, бірақ бүкіл сөйлем құрамына қатысы бар сөйлем мүшесі. Детерминант сөйлемнің семантикалық құрылысын жасауға қатысады. Көп жағдайда оның міндетті түрдегі семантикалық компоненті болады» [6].

З.С.Күзекова «Қазіргі қазақ тіліндегі мезгіл пысықтауыш» атты кандидаттық диссертациясында детерминативтік құбылыстың мынадай белгілерін көрсетеді. Қазақ тіліндегі детерминативтік құбылыстың ең басты белгісінің бірі — сөйлемдегі детерминанттардың орнының жылжымалылығы, екінші белгісі — сөйлемдегі орын тәртібіне қарамастан, детерминанттардың мағыналық-семантикалық тұрғысының сақталуы. Детерминанттар сөйлемнің қай шенінде тұрса да, өзінің бастапқы синтаксистік-семантикалық мағынасынан ауытқымайды. Үшінші белгісі — детерминанттардың жалаң сөйлемдерді жайылма сөйлемге айналдыруға ұйытқы болу қабілетімен қоса, өзінен бастап предикаттық дінгекке дейінгі аралықтағы сөйлем мүшелерінің барлығына қатысты болатындығы дей келе, детерминативке былайша анықтама береді: детерминативтер дегеніміз — сөйлемдегі орнының жылжымалылығына қарамастан, әрқашанда өздерінің мағыналық-семантикалық тұрақтылығын сақтай отырып, жайылма сөйлемдер жасауға ұйытқы бола алатын және өзінен кейінгі барлық мүшелерге қатысты болатын тұрлаусыз мүшелер [7; 19]. Осындай пікірді О.А.Крылова да айтқан болатын [8].

«Жами'ат-Тауарих» ескерткішінен мысал келтіріп көрейік. *Қадим алайам дын беру ғәр ихлим да дүниа дағь халқ шағар олтуруш лық болсун, уа сахарада олтурушлуқ болсун анларның хад (и) ниһайаты йоқ ерді лер (11)*. Аудармасы: *Ерте заманнан бері дүниенің әр ықылымындағы (тарапындағы) халықтар — шағарларда отыратындары болсын, сахарада отыратындары болсын, олардың белгілі шекаралары жоқ еді (22)*. Осындағы қадим алайам дын беру (ерте заманнан бері) детерминанты барлық сөйлем мүшелеріне қатысты, әрі оның орнын ауыстырсақ та, мағынасы өзгермейді. Ал «Шежіре-и түркіден» алынған мысалдан да осы жайды аңғаруға болады. Мәселен, *1. Жәнібек хан өлкендін соң тәбриздін Бердібек хан Сарайчық келді. 2. Үч күн 'аза тұтдылар. 3. 'азадын соң тәмам шаһзадалар уа әмірлер Бердібек хан ны хан қылдылар (137)*. (Сөйлем түсінікті болған соң, аударма берілмеді).

Ақтуалды мүше компоненті ретінде жекелеген роль атқаратын кез келген септік немесе көмектес септік формасы (сондай-ақ үстеу немесе көсемше) детерминатив бола алады [7; 47].

Н.Ю.Шведова осы мәселеге арналған мақаласында: «Детерминативті объект деп бағыттық қатынастағы сөйлемнің предикативті негізімен байланысты зат пен жақты білдіретін септік немесе көмектес септік формасындағы тіркестерді айтамыз. Детерминативті пысықтауыш сөйлемнің

предикативтік негізін предикативтік белгілердің пайда болу сипаты мен шарты бойынша анықтайды. Мекен, мезгіл, себеп, мақсат, бір нәрсенің сәйкес келу немесе сәйкес келмеу салдарын және т.б. білдіре отырып, детерминативті пысықтауыш үстеу формасында немесе көмектес септік тіркесімен келеді» [9], — деп көрсетеді. Осы көзқарасқа сүйене отырып, «Жылнамалар жинағынан» мысал келтірейік. 1. *Аууал башта* анлар ның заманында бу лафз ерді бу бір моғол бір қаум ерді. 2. *Китаб сыз қаум дын ерділер*. 3. *Уа нечүк кім инайат анлар хақында курб төрт йүз йыл заман кечкендін соң анлар ның уругы бисйар көб болды*. 4. *Анларның касраты өнгін қаумдын артуқрақ болды*. 5. *Анларның қут даулатлары өнгін уилайат лар да аты чауы чықты*. 6. *Нечүк кім ақсар атырақны моғол теб айтурлар, андағ кім мундун ілгәрі татар галиб ерді*. 7. *Жүмләні татар теб айтур ерділер, уа һануз, араб, уа һинд, уа хытай татар ны білурлер ерді, уа бу моғол лар асли екі бөлек болуб өтті лер (16–17)*. — Аудармасы: 1. *Әуел баста* бұлардың замандарында осылай аталған бұл бір моғол қауымы еді. 2. *Яғни кітапсыз қауымнан еді*. 3. *Алла тағала жар болып төрт жүз жылдай уақыт өткен соң, олардың ұрпақтары көбейіп іргелі ел болды*. 4. *Олардың мәртебесі өзге қауымдардан артығырақ болды*. 5. *Олардың қуат (құт) дәулеттері туралы басқа уәлаяттарда да аты ерекше шықты*. 6. *Оларды, яғни осынау қалың түрікті, моғол деп атады, өйткені мұнан ілгері татар жеңіп бағындырған жұрттың бәрін татар деп атап еді*. 7. *Әркімдер араб, үнді (хинд), қытай татарларды білетін еді, бұл моғолдардың негізі екі бөлек болып кетті (25)*. Келтірілген үзіндінің бірінші сөйлеміндегі *аууал башта* (әуел баста) деген сөз тіркесі мезгіл мағыналы детерминатив келесі сөйлемдегі *төрт йүз йыл заман кечкендін соң* (төрт жүз жылдай өткен соң) детерминантымен ұласып тұр. Осы соңғы детерминатив мәтіндегі әрбір сөйлемге қатысты екендігі, әрі мезгілдік мағынада қолданылып тұрғандығы аңғарылады. Сонда детерминативтің мәтіннің әрбір сөйлемінде қолданылмаса да, яғни түсірілсе де, өз мағынасын сақтап мәтін байланыстырушылық қызмет атқарып тұрғандығын байқауға болады. Осы жайтқа байланысты мына бір тоқтамға келуге болады деп ойлаймыз. Пысықтауыштық детерминанттардың әр түрлі типтері бар: олардың біреуі негізгі оқиғаларға немесе олардан өрбитін оқиғаларға тікелей әсер ететін факторларды атаса, екіншісі құбылыстардың қосымша сипатын көрсетеді. Сонымен, пысықтауыштық детерминанттардың төмендегідей типтерін атауға болады:

1. Құбылыстың, заттың мезгілінен, мекенінен хабар беретін фондық сипаттағы мағыналы түрі.
2. Себебін, шартын атайтын шарттылық мағыналы түрі.
3. Негізгі ситуацияның әр түрлі сапалық сипатын білдіретін меншікті мағыналы түрі [10].

1. *Оғуз ның аслы урты тағуа Көз тағда ерді*. 2. *Ол йерге барды, азим улуг ба 'айат йығды*. 3. *Алтын лыг ба 'айат хуб али үй тікді*. 4. *Улуг той қылды*. 5. *Бір нечә улус ләшкәрни хазр қылды*. 6. *Бір нечәсін олтуртды (24)*. — Аудармасы: 1. *Оғыздың негізгі жұрты Бару тағ және Көз тағда (тауда) еді*. 2. *Сол жерге барды, өте үлкен құдіретті баят жиды*. 3. *Алтыннан шектен тыс көркем үй тікті*. 4. *Үлкен той қылды*. 5. *Бірнеше ұлыс әскерін әкелді*. 6. *Баршасын отырғызды (30)*. Осындағы 2-сөйлемдегі *ол йерге* (сол жерге) детерминанты өзінен кейінгі барлық сөйлемге ортақ және мекендік мағынаны білдіріп тұр. Шежіреде мезгілдік мағынадағы детерминанттар көптеп кездеседі. Басқа мағынадағы детерминанттар да ұшырасады. Мысалы: 1. *Шул даулат сіз лікдін өзлері батин андишалар қылыб өнгә йақға көңүл бөлді лер*. 2. *Күнакар болды лар, шул мартаба дын имаратдын түшті лер (95)*. — Аудармасы: 1. *Сол бассыздықтан өздері батин андишалар... өзге жаққа көңіл берді*. 2. *Күнәлі болды... және сол мәртебе мен құрметтен айырылды (76)*. Не себептен күнәлі болғандығын, мәртебе мен құрметтен айрылғандығын сөйлем басындағы *шул даулат сіз лікдін* (сол бассыздықтан) детерминанты айқындап тұр. «Түркі шежіресінен»: 1. *Шол уақытта ұйғур Құрбан хажы текен хан ның андын ұлұғ бекі йоқ ерді*. 2. *Аны ййберді ұғланларым келіб мені көрсүн теб*. 3. *Хажы сабахи йетішді (148)*. Мұнда да сол уақытта детерминативі әрбір сөйлемге қатысты екені көрінеді.

Детерминанттардың мәтін мен семантика сипаты арасындағы байланысы локалды детерминанттарды туғызады, яғни суреттеу (описательные) мәтіндерін ұйымдастырады, мезгіл детерминант баяндала айтылатын көркем мәтіндерді ұйымдастырады. Мәтіннің суреттеу типті детерминанттары етістік формаларына сәйкес қолданумен қатар суреттеу тәсіліне тән локалды детерминанттарды қолдану болып табылады. Локалды детерминант іс-әрекеттің жүруін суреттеуде мәтіннің мазмұнды компоненттерін байланыстырушы элементтік ролі тәрізді әр түрлі іс-әрекеттерді белгілейтін сөйлемдерді таратады. Баяндала айтылатын мәтіндерде сюжеттің динамикалық дамуы беріледі. Мәтіннің баяндала айтылатын типінде құрылымында қажетті мәтін қалыптастырушы

факторы шаққа сәйкес етістік баяндауыштардың мезгілдік детерминанты болып табылады. Мәтіннің баяндала айтылатын типінде шақтың семантикалық мағынасына қарай контексті 3 түрге бөледі [11].

1. Іс-әрекет пен оқиғалар бірінен кейін бірі суреттеледі, бұл әрекеттер бір адамға ғана, яғни детерминант қатысқан сөйлемдер бір объектілі болып келеді. «Жами'ат-Тауарих» ескерткішінен мысал: 1. *Мөрін йыл, йа'ни йылқы йылы болғай, алты йүз алтыда уа ақи шабан айында.* 2. *Чиңгиз хан бу йылда йазғысын үйінде ерді, күзгісін йана қатла тоқуи қылмақға уилайат Таңқут қа атланды.* 3. *Ол уилайат ның падишағы Шидурғу атлығ ерді.* 4. *Қызын муңа берді (63).* — Аудармасы: 1. *Мөрін жылы, яғни жылқы жылы болғай, алты жүз алтыда басталды шабан айында.* 2. *Шыңғыс хан бұл жылдарда жазғытұрым үйінде еді, күздігүні тағы және соғыс қылмаққа Таңғут уәлаятына аттанды.* 3. *Ол уәлаяттың патшасы Шидурғу атты еді.* 4. *Қызын бұған берді (57).* Мұндағы бірінен кейін бірі болып жатқан іс-әрекеттер Шыңғыс ханға ғана қатысты. «Шежіре-и түркі» ескерткішінен мысал: 1. *Ұғлы 'араб Мұхаммед сұлтан ны хан көтерділер.* 2. *Кәт уәлаят ны һазарасыб үстіке Спандияр сұлтанға берділер.* 3. *Хан болғандын алты ай өткендін соң Қошйайық текенде йүрүкен орұс ның қазақындын мың кіші саратан ның әууелі күні гафил келіб Үркеніч нің қаласына кірді (145).* Бұл жерде оқиғалар ұлына қатысты болып тұр.

2. Іс-әрекет пен оқиғалар бір-біріне қарама-қарсы бірнеше субъектілерге қатысты болады. «Жылнамалар жинағынан» мысал: 1. *Лу йылы алты йүз төрт де уа ақи ражаб айында Чиңгиз хан бу йылларда йазғысын өз үйінде ерді.* 2. *Қышқысын меркит нің падишағы Тоқба беки ге атланды.* 3. *Тайан хан ның оғлы Күшлік Тоқба беки бірлә бір ерді лер.* 4. *Екі ләшкәр тоқуи қылдылар.* 5. *Тоқба беки ол тоқуи да оқ өлді.* 6. *Ағасы ның оғлы қачыб уилайат Уйгурға барды.* 7. *Күшлүк қачыб Түркстан ның хакимі қара хытай Гөөр хан га барды (62–63).* — Аудармасы: 1. *Лу жылы, яғни ұлу жылы болғай, алты жүз төртте, басталды ражаб айында.* 2. *Шыңғыс хан бұл жылы жазында өз жұртында еді, қысында меркіттің патшасы Тоқба бекке аттанды.* 3. *Таян ханның ұлы Күшлік Тоқба бекпен бірге еді.* 4. *Екі әскер қақтығысты.* 5. *Тоқба бек сол қақтығыста өлді.* 6. *Ағасының ұлы қашып ұйғыр уәлаятына барды.* 7. *Күшлік қашып Түркстанның әкімі қара Қытай Гурханға барды (56).* Бір мезгілде (ұлу жылының қысында) болған іс-әрекеттер әр түрлі субъектіге (Шыңғыс хан, Күшлік, Тоқба бек, ағасының ұлы) қатысты болып тұр. «Түркі шежіресінен»: 1. *'Араб Мұхаммед хан тахтыға олтұргандын соң он төрт йыл болғанда, Хабаиш уа Илбарыс жау болғаны ның зікірі.* 2. *Хабаиш сұлтан он алты йашына йетді. Илбарыс сұлтан он төрт йашына йетді.* 3. *Екісі нәм Хиұқда өсті.* 4. *'араб Мұхаммед хан Үркеніч барыб ерділер. Хиұқда дәулет шарабына маст болған өзбекнің йікіттері Хабаиш сұлтан бірлән Илбарысыны атлантұрұб Үркенічке Уәзірке жар қыла кіші йіберді (147).* Бір мезгілдегі әр түрлі субъектінің (Хабаиш пен Илбарыс сұлтанның, өзбектің жігіттері) іс-әрекеті баяндалған.

3. Іс-әрекеттер мен оқиғалар бір адамға қатысты, бірақ бұл іс-әрекеттер әр түрлі мезгілде жүзеге асады. «Жами'ат-Тауарихтың» Шыңғыс хан туралы тарауында Шыңғыстың жастық шағынан бастап, өмірінің соңына дейінгі әр жылдағы іс-әрекеттері баяндалады.

Ноқай йыл, йа ни ит йылы болғай алты йүз онда уа ақи шаууал айында. Чиңгиз хан бу йыллар нәм ол уилайат Хытайда ерді. Оғлан ларын, улуг ларын ол уалайат тегрәсіндегі халқны бақтурурға машғул болды (64). — *Ноқай жылы, яғни ит жылы, алты жүз онда яки шаууал айында. Шыңғыс хан бұл жылдары елі Қытай уәлаятында еді, ұлдарын, ұлықтарын ол уәлаят төңірегіндегі халықты бағындырумен әуре еді (57).* Немесе: *Тауалы йыл, йа ни қойан йылы болғай, алты йүз үч де уа ақи ражаб айында. Чиңгиз хан бу йылда ең иілік уилайат Қашин ны мусаххар қылыб ерді. Йана баишдын йағы болды. Ол уилайат қа тоқуи мақға атланды. Уа тамами ол уилайатны мусаххар қылдурды уа нәм ол йыл оқ Қырқызға кіші йіберді. Елчі лері анлар ел болдылар. Ол елчі лер өзлері білән ақ саңқурлар, бөлек лер келтүрді. Анлар бу елчі лер дін йіберді (62) — Толай жылы, яғни қоян жылы болғай, алты жүз үште, басталды ражаб айында. Шыңғыс хан бұл жылы оның елін уәлаят Қашинді бағындырып еді және жаңадан көтерілісі болды, ол уәлаятқа соғысқа аттанды және ол барлық уәлаяттарды бағындырды. Және сол жылы-ақ Қырғызға өзіне бағынуды сұрап елші жіберді. Олар ел болды (бұған бағынды).* Оның ол елшілері өзімен-ақ сұңқарлар, бөлектер (сыйлықтар) келтірді. Олар бұл елшілерден жіберді (56). Осылайша Шыңғыс ханға қатысты оқиғалар жалғаса береді. Немесе Әбілғазы хан шежіресінен мысал берсек: 1. *Йадкар ханда атамыз бен анамызның атасы қашұлұр.* 2. *Алты йаиқа йеткенде анамыз хақ рахметін кетді та он алты йаиға че Үркенічде ата қолұнда болдұқ.* 3. *Андын соң атамыз кәдхұдай қылды... (158).* Субъектінің әр кездегі оқиғалары айтылып, жалғасып кете береді.

Мәтінді бір тұтас етіп біріктірудің синтаксистік тәсілдерінің бірі осы сөйлемнің қатарына енетін сөйлемдегі элементтердің бірінші орынға тікелей жылжымалылығы, бірақ мағынасы жағынан басқа сөйлемдермен қатысы бар сөйлемдер байланысы болып табылады. Бұндай элемент күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы жекелеген сөйлемдерді біріктіруде шегендеуіштер қызметін атқарады деп [12], пысықтауыштық детерминаттардың мәтін байланыстырудағы ролі туралы айтады.

Алғашқы сөйлемі пысықтауыштан басталатын тізбекті күрделі синтаксистік тұтастықта алғашқы сөйлем хабарлы сөйлем болып келеді. Және мезгіл не мекен пысықтауыштан басталады, кейде екеуі қатарласып, мезгіл пысықтауыштан кейін мекен пысықтауыш келеді де, қалған сөйлем мүшелері әрі қарай жалғасып кете береді. Күрделі синтаксистік тұтастықтың мазмұны мезгіл, мекен пысықтауыштарынан өрбіп, содан шығып тұрады [13].

И.В.Ковтунова да сөйлемдердің детерминативті мүшелерінің өздерінің қызметі бойынша 2 түрге бөліп қарастырады: 1. Бірінші түріне субъектілі және объектілі мағыналарды білдіретін детерминативті мүшелерді жатқызады. 2. Екінші түріне пысықтауыштық детерминаттарды жатқызады [14]. Ал З.С.Күзекова кез келген тұрлаусыз мүшелердің детерминатив бола алмайтындығын ескертеді [2; 19].

Дей тұрсақ та, Қадырғали Қосымұлы Жалайыридың «Жами'ат-Тауарих» және Әбілғазы ханның «Шежіре-и түркі» жазба жәдігерліктерінің мәтінін синтаксистік деңгейде тұтас талдау нәтижесінде сөйлем мүшелерінің, атап айтқанда, пысықтауыштың жанасу арқылы сөйлемішілік қана емес, мәтін ыңғайында детерминативтік қызмет атқарғанына, атқарып келе жатқанына көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. — Астана, 2006. — 177-б.
- 2 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956. — 511 с.
- 3 Шалабаев Б. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі синтаксистік тұтастық // Қазақ филологиясы. — II-кіт. — Алматы, 1975. — 20-б.
- 4 Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. — Алматы, 2001. — 25-б.
- 5 Қайшығұлова Ж.Т. Қазақ мәтінінің күрделі тұтасым // Абзац деңгейінде мүшеленуі: Филол. ғыл. канд. ...дис. — Алматы, 2001. — 14-б.
- 6 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. — Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. — 70-б.
- 7 Күзекова З.С. Қазіргі қазақ тіліндегі мезгіл пысықтауыш: Филол. ғыл. канд. ... автореф. — Алматы, 1995. — 20 б.
- 8 Крылова О.А. Детерминанты в аспекте коммуникативного синтаксиса // Вопросы языкознания. — 1976. — № 2. — С. 7.
- 9 Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания. — 1964. — № 4. — С. 81-86.
- 10 Елисеев Ю.В. Семантика детерминантов в номинативных предложениях: Автореф. ...канд. филол. наук. — М., 1991. — С. 10.
- 11 Павловская М.А. Функционирование детерминантов в тексте // Функционирование синтаксических категорий в тексте: Межвуз. сб. науч. тр. — Л., 1981. — С. 59.
- 12 Коляденко К.С. Из наблюдений над детерминирующими обстоятельствами в структуре сложного синтаксического целого. (К синтаксису анализа связной речи) // Русский язык в школе. — 1972. — № 2. — С. 87.
- 13 Қазақ грамматикасы. — Астана, 2002. — 743-б.
- 14 Ковтунова И.В. Современный русский язык. Порядок слов и АЧ предложения. — М.: Просвещение, 1976. — С. 61.

З.Н.Жуынтаева

Характеристика детерминантов в исторических письменных памятниках

Автор анализирует роль неполных предложений в тексте, их виды, характеризует детерминанты в современном казахском языке. На материале исторических письменных памятников обосновывается связь неполных предложений без обстоятельств явлением детерминантности, с одной стороны, и контекстом — с другой. В статье рассматриваются теоретические вопросы теории текста, на основе анализа неполных предложений в исторических письменных памятниках прослеживается их связь с современным языком.

In article is considered the role of incomplete sentences in the text, qualification of determinants, and also kinds of incomplete sentences in modern Kazakh language. On a material of historical written monuments the author proves communication of incomplete sentences without adverbial modifier with the phenomenon of determination, on the one hand, and with a context — with another. In article also are considered both theoretical questions of the text's theory, and on the basis of the analysis of incomplete sentences in historical written monuments is observed their communication with a modern condition of language.

ӘОЖ 362:221' 81

Ш.Мажитаева, А.Тажикеева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің уәжділігі (гендерлік қыры)

Мақалада мақал-мәтелдердің уәжділігі мәселесі қарастырылды. Сонымен қатар мақал-мәтелдердің қазақ тіл білімінде зерттелу тарихына қысқаша шолу жасалды. Ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындайтын халық даналығының мол қазынасы — мақал-мәтелдерді талдау қоғамның ерлер мен әйелдерді қабылдауы және олардың қоғамдағы орны мен рөлін анықтайтын стереотиптерді көрсетуге мүмкіндік берді. Авторлар қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің пайда болуына қоғамдық-әлеуметтік жағдаяттардың әсерін қарастырып, мақал-мәтелдердің уәжділігін гендерлік тұрғыдан түсіндіруге талпыныс жасады.

Кілтті сөздер: мақал-мәтелдер, уәжділік, гендерлік саясат, гендерлік стереотиптер, халық мәдениеті, қазақ дүниетанымы, этнос, еркек-әйел, лингвомәдениеттану, ұлттық-мәдени ерекшеліктер.

Тіл әр халықтың мәдениетін, әлеуметтік-қоғамдық құрылысын, дүниетанымын бейнелеумен бірге ұлттың, келер ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыруда аса маңызды әрі негізгі қызмет атқарады. Қазақтың мақал-мәтелдері ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан тілдің лексикалық құрамының бөлінбес бір бөлшегі болып саналады. Мақал-мәтелдер — ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындайтын, ғасырлар бойы қалыптасып, халықпен бірге жасап келе жатқан халық даналығының мол қазынасы.

Қазіргі тіл біліміндегі «адамды тіл ішінде тану» сияқты антропоцентристік бағытқа сәйкес мақал-мәтелдердегі адам бейнесін когнитологиялық құрылым мен концептілік модельдер арқылы ғылыми талдау өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Мақал-мәтелдер туралы тіл білімінде де, әдебиеттануда да жазылған еңбектер біршама. Қазақ дүниетанымында қалыптасқан мақал-мәтелдердің халық өмірінде алатын орны мен маңызы туралы айтылған академик Ә.Қайдаровтың пікірін де келтірейік: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып-білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [1].

Мақал-мәтелдерді жинастыру, оларды мерзімді баспасөзде бастыру ісі, қолдағы бар материалдарға қарағанда, XIX ғасырда басталды деуге болады.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде мақал-мәтелдердің маңызының зор екенін түсініп, өзінің оқу құралына енгізген ағартушы Ыбырай Алтынсарин. Кейіннен бұл талпыныс жалғасын тауып, әр түрлі мерзімді басылымдарда, оқу құралдарында жарияланып отырды.

Мақал-мәтелдердің халқымыздың көп жылғы өмір тәжірибесінің негізінде қалыптасқандығы, олар халық даналығының қазына-байлығы болып саналатындығы, оларды қазақтың көшпелі және еркін тіршілігін дәл және анық бейнелеу үшін сол қалпында қолдануға болатындығы, 4 мыңға жуық қазақтың мақал-мәтелдері жинастырылғандығы туралы айта келе, 1927 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Казахские пословицы» деген еңбегінде А.А.Диваев төмендегідей тұжырым жасайды: «Казахские пословицы, как пословицы других народностей, складывались и вырабатывались в течение веков и являются результатом работы коллективного народного ума. В них отражаются взгляды народа на различные предметы, явления и отношения окружающего мира.